

Прощання з імперією, прощання з Росією? Спроба самопояснення

*Відсіч Путіну — Чому взагалі Росія? — Зачарування —
Була й інша Росія — Прорив і глухий кут — Розгубленість
і сентиментальність — Приниження та збанкрутіла лю-
дина — Приголомшений Захід: Україна — terra incognita —
Інформаційна війна — Повідомлення з іншої Росії — Украї-
на на ментальній мапі російської інтелігенції*

Анексія Криму стала для мене справжнім громом серед ясного неба. Чи можна було її передбачити або передчути? Як сталося, що певні недвозначні прикмети було проігно-ровано, не помічено? Який механізм самозахисту перед лицем відчутно загрозливої реальності зіграв тут свою роль? Протягом років і навіть десятиліть я багато разів бував у Радянському Союзі та Росії, але про те, що Крим — це «незагоєна кривава рана», джерело страждань для ро-сіян, я не чув жодного разу. Може, це було з мого боку не-бажанням сприймати правду, заплющуванням очей на те, чого не хотілося бачити? Але ж протягом усіх цих років я обговорював із близькими знайомими все, що їх турбу-вало. І я не можу пригадати жодної розмови в Москві чи деінде, де йшлося би про Крим як про топос страждань. Як літературний топос — так: у букіністичних магазинах лежали дореволюційні бедекери та радянські путівники по цій «Червоній Рив'єрі», і я зрештою зібрав невеличку

колекцію таких книжок. Однак як спірне питання, як привід для суперечки? Я можу пригадати лише один-єдиний такий приклад. Я був спочатку — мушу зізнатися — шанувальником мера Москви Юрія Лужкова. Мене вразила його енергійність, я бачив у ньому нове втілення видатних дореволюційних московських «отців міста» на кшталт Павла Третьякова — мецената та благодійника. На мене справило велике враження перетворення Москви на глобальне місто XXI століття. Тому хоч я і знав про візити Лужкова до Севастополя, про його кримські промови і збір коштів, але сприймав це не дуже серйозно, аж поки мій друг, соціолог Лев Гудков, не звернув мою увагу на цей небезпечний, на його думку, російський патріотизм московського мера, який провокував Україну і кидав їй виклик. І це відкрило мені очі на зворотній бік історії успіху Лужкова. Але водночас я не помітив у москвичів навіть натяку на занепокоєння чи палкий інтерес до долі Криму. Ті, що могли подорожувати (а таких було багато, судячи з заповненості московських аеропортів), їздили не в Крим, а в Париж, Флоренцію, на Канарські острови, в Грецію, на турецьку Рив'єру в Анталію, в Шарм-аль-Шейх. Під час моїх власних відвідин Криму мені впало в око дещо інше: погана інфраструктура, помітна вже в Симферополі; готелі в палацовому стилі радянських часів, аж ніяк не заповнені пожильцями; брутальний тон обслуговування гостей на рецепції, що теж залишився з радянської доби; убогі феєрверки на ялтинському променаді. Але також — білокам'яне місто Севастополь, що яскраво виблискувало на сонці, нагадуючи чудові картини Олександра Дейнеки 30-х років. І ще я згадую приліплені до гірських схилів хатинки — мені сказали, що це поселення кримських татар, які останніми роками у великій кількості, цілими родинами, поверталися з Середньої Азії, куди їх у травні 1944 року депортував Сталін. Отже, Крим був досить чарівним місцем, що занепало, опинившись на узбіччі великої істо-

рії, і не являло собою якогось вогнища внутрішніх зіткнень або міжнародних ускладнень. Саме завдяки Путіну Крим миттєво став помітною точкою на географічній мапі і в порядку денному, де йшлося про міфи, але передусім — про війну та мир.

Відсіч Путіну

Ця анексія, але насамперед — зухвала брехня, за допомогою якої Путін заперечував, не дозволили мені прийняти медаль Пушкіна, якою з кінця 1990-х років президент Російської Федерації нагороджує за заслуги в поширенні російської культури за кордоном. Я написав шанованому мною послу РФ у Берліні, що цю почесну для мене й моєї праці відзнаку, про яку мене поінформували ще в листопаді 2013 року, я — після того, що сталося, — прийняти не можу. Чи була це певна капітуляція, поступка громадській думці, обуреній зухвалою операцією Путіна, а відтак нелояльність, «зрада Росії»? Чи з огляду на розчарування політикою російського керівництва треба було «зберігати вірність» Росії? Як невдовзі з'ясувалося, це були не риторичні запитання: у неперервній низці ток-шоу, де обговорювалася російська політика, мова знову й знову заходила про тривалу історію німецько-російських стосунків, про те, що Герд Кьонен назвав німецьким «комплексом Росії». Дослідженню цих стосунків присвячено чимало блискучих наукових праць — згадаймо лише давню, але й сьогодні ще актуальну студію Вальтера Лакьора з 1960-х років або праці на тему «західно-східних віддзеркалень», що народилися з «Вуппертальського проекту», ініційованого Львом Копелевим після його еміграції до ФРН, а також численні дослідження, присвячені війні між Німеччиною та СРСР і нацистському окупаційному режимові на території Радянського Союзу. Свій внесок зробив і я, написавши кілька праць, що були видані також російською

мовою, — зокрема, книжку «Російський Берлін. Східний вокзал Європи».

Чому взагалі Росія?

Втім, російська політика стосовно України і передусім розв'язання війни проти «братнього народу» радикально поставили під питання всі дотеперішні досягнення в царині німецько-російських стосунків. Завдяки тому, що Росія для мене і, мабуть, для більшості з тих, хто займався цією країною, становила не лише предмет досліджень, а й була якнайтісніше пов'язана з власним, особистим життям, так звана «українська криза» стала для нас певним моментом істини, моментом перевірки та самоперевірки. І тут ідеться не про перегляд виконаних досліджень і розвиток культурних, дипломатичних чи економічних стосунків, а про щось внутрішнє, про глибинний зміст заняття, пов'язаного не лише з якоюсь «позицією», яку можна «переглянути» або «розвинути». Тут ідеться про щось таке, чому ти віддавався цілком, «усією душею», а отже, про те, що не могло залишитися без наслідків і через що ти відчував себе ледь не зачарованим. Тобто йдеться про Росію як складову власної біографії і про відповідь на запитання, що відбувається, коли внаслідок подій в Україні ця частина твого життя та праці ставиться під питання. І хоч би як важливо й похвально було ще раз зробити огляд низки прикладів успішної взаємодії і драматичних зіткнень між німцями та росіянами в минулі століття, такі хронологічно впорядковані огляди у своїй претензії на об'єктивність до певної міри завуальовують предмет. Там виринають головні теми, літературні лейтмотиви, автори та виконавці, але залишаються непроясненими справжні рушійні та єднальні сили, які отримують своє віддзеркалення в таких стосунках і далі впливають на них. Тож замість рішення виходять радше псевдопояснення. Докопатися до істини можна було б

і самотійно, в приватному порядку, якби все це не мало суспільного значення. Бо тут ідеться не більше й не менше, як про внесення ясності в питання: як нам, німцям, ставитися до політики Росії стосовно України. Аби оцінити вагомість «комплексу Росії», треба відчути його самому, а для цього не надто придатні абстрактні начерки з абстрактної історії ідей, оскільки все починається на індивідуальному рівні. Тут ідеться не так про ідеї, як про досвід, не так про лекції, як про враження, але в кожному разі — завжди про те й інше разом.

Для того, хто зростав у 1950-х роках в альгойському селі — в найвідлюднішому, мабуть, на той час куточку й без того відокремленої від світу землі на півдні Німеччини, — Росія була чимось дуже далеким. Але лише на перший погляд. Бо на могилах місцевого цвинтаря та на меморіальних дошках у каплиці, присвяченій пам'яті воїнів, стояли імена загиблих зі знайомих мені родин. І було зазначено — здебільшого розпливчасто й неточно, немовби там не існувало конкретних місць і дат: «загинув у Росії, зима 1942». Росія означала війну та полон. Саме це було темою бесід, у яких брали участь і ми, діти, особливо коли батько раз на рік зустрічався з бойовими товаришами, які теж повернулися звідти. Росія, а точніше Сталінград, Сибір, перетворилася для мене потім на те, що пізніше можна було визначити буквально як *lieu de memoire* (місце пам'яті)¹ — уявний простір, утворений із

¹ Термін французького історика П'єра Нора. *Lieu de memoire*, місце пам'яті, має складну структуру розуміння: по-перше, ним позначено, з одного боку, матеріальність і конкретність об'єкта (це може бути будь-яка річ, людина, географічне місце тощо), а з іншого — те, що цей об'єкт абстрактно й інтелектуально конструється; по-друге, ця подвоєна природа об'єкта стає зрозумілою через те, що місця пам'яті слугують опосередкуванню історії та звичайної людської пам'яті, живлячи в такий спосіб інтерес до минулого. Таким чином, *lieu de memoire* перебуває на перехресті опозицій колективного й індивідуального, минулого й теперішнього, уявного й реального, не маючи однозначного статусу.

того, що можна було знайти в не надто багатій бібліотеці інтернату при бенедиктинському монастирі, — таких книжок, як «Доки ноги носять» Йозефа Мартіна Бауера — письменника, який свого часу вчився в моїй гімназії, або «Армія за колючим дротом» Едвіна Еріха Двінгера — автора, якого я пізніше визначав як монументальну постать німецького бульварного роману та виробника «Сибіру як ландшафту німецької душі». Вдома ми про Росію майже не говорили. Батько пройшов усю війну — почавши від 1 вересня 1939 року, «польської кампанії», й до кінця навесні 1945-го — як простий солдат і водій, як він сам казав, і майже весь час — на східному фронті. Звідти походили збережені в бляшанці чорно-білі світлини із зубчастими краями — такі самі привозили із собою на батьківщину, мабуть, сотні тисяч, а то й мільйони вояків: із підірваними мостами, стовпами диму над містами, назви яких інколи було зазначено на звороті і які я пізніше впізнавав під час своїх подорожей; були там і краєвиди з річками — Сяном, Дніпром, були й ринкові площі, сцени забою свиней і гусей, особовий склад під час купання в річці, зображення автостради, що вела в якісь безмежні простори. Звідти походили й назви міст і транспортних вузлів, почуті ще в дитинстві, які засіли в голові й згодом утворили таку собі *mental map*², що збереглася й досьогодні: Львів, Люблін, Орша, Кременчук, Краматорськ, Сталіно. Пізніше, після смерті батька, я зміг за його військовим квитком реконструювати весь той маршрут, що привів його з Альгоя на східний фронт і в світ. Виявилось, що я їздив тими самими дорогами, не підозрюючи про це.

Перший візуальний контакт із «росіянами» відбувся в мене на міжзональному автобані між Баварією та Західним Берліном. Наприкінці 1950-х і в 1960-х роках політична соціалізація школярів Західної Німеччини передбачала такі обов'язкові освітні поїздки за сприяння федерально-

² Ментальна карта (англ.)

го Міністерства внутрішніх справ. І в цьому була велика відмінність між тими, хто зростав у Східній і в Західній Німеччині. «На Сході» німці співіснували з казармами, спортивними майданчиками, офіцерськими віллами, спецмагазинами та потягами з табличками кирилицею «Вьонсдорф — Саратов». І хоч як прагнув ізольованості цей світ «радянських збройних сил», все це було частиною внутрішнього життя НДР так само, як американські солдати, джипи та торгово-розважальні центри армії США — частиною життя Західної Німеччини. Отже, перших «росіян» я побачив на парковці придорожньої кав'ярні під Ляйпцігом, але вже незабаром зустрів їх також у книгарнях «Дружба» у Східному Берліні, Празі, Софії, куди із середини 1960-х років мене постійно приводили мої подорожі до країн Східного блоку. Цікавість до всього російського зростала: в Німецькому театрі йшла вистава за п'єсою Євгена Шварца «Дракон», поставлена Бенно Бессоном, який мав репутацію нонконформіста; в Мюнхені Євген Євтушенко виступав зі своїм «Бабиним Яром» і «Спадкоємцями Сталіна», які були також надруковані під сенсаційним заголовком у газеті *Zeit* і мали стати найпомітнішим сигналом десталінізації. Це було якимось живим втіленням того, що вабило тебе все життя: поет, що читає свої вірші зі сцени. Пізніше я пережив це ще раз із Йосифом Бродським у Берліні, а також із одним фізиком, який декламував вірші Єсеніна на пагорбах, що спускалися до сочинського пляжу: мене вразила значущість слова, це читання цілих поем напам'ять, що в нашому шкільному вихованні вже вийшло з моди. Тоді, мабуть, і почалося зачарування феноменом під назвою «інтелігенція», тією маленькою, маргінальною групою, яка, втім, вважала себе морально правою, боролася, йшла на всілякі жертви і втручалася в хід історії.

Як завжди в житті, в якому ніщо не є визначеним наперед, натрапити на російський слід мені допомогли певні

випадкові збіги обставин. У моїй баварській гімназії (яка перебувала до того ж під проводом бенедиктинців) чомусь викладалася російська мова, а перші пісні розучувалися російською під керівництвом учителя, який, власне, був за походженням поляком із Білостока й після війни застряг в американській зоні як «переміщена особа». Вчителі та отці-бенедиктинці були товариськими й відкритими, ми бачили їхні бойові поранення — прострілену щоку, роздроблену ногу, але передусім — їхню безмежну вдячність за те, що вони повернулися з війни, й не в останню чергу завдяки милосердю звичайних людей, на яке вони після всього, що сталося в «Росії», не могли сподіватися. Вони розмовляли, користуючись дуже своєрідним російським лексиконом військовополонених. До цієї атмосфери додавалася також відкритість того періоду — періоду проведення Другого Ватиканського собору, в підготовці якого наш настоятель відігравав чималу роль (він відповідав за екуменічний діалог, за зв'язки з константинопольським і московським патріархами), а також близькість Мюнхена, який (на відміну від замкненого й не зовсім забезпеченого Західного Берліна) за моїх шкільних років був прихистком для доволі численної громади російської діаспори. Як я довідався пізніше, Федір Степун — філософ, соціолог і літератор, який у 1922 році був висланий із радянської Росії і перед війною викладав у Дрездені, а після 1945-го став живим втіленням «російського духу» в Мюнхенському університеті, — проводив літні канікули в нашій школі. Це був той незнайомиць із білосніжною шевелюрою й у береті, якого ми завжди бачили лише здала.

У цьому середовищі не таким уже нісенітним виглядав той факт, що я написав листа Хрущову (чи це було лише Московське радіо?), на який за кілька місяців отримав відповідь у вигляді двох солідних пакетів із книжками, загорнутих у той цупкий, грубий обгортковий папір, що тепер належить до матеріальної культури давно зниклої доби.

В останніх класах гімназії відбулася перша мандрівка за «залізну завісу» — до Праги, яка перетворилася на *porta orientis*³, до цієї зовні неушкодженої столиці Центральної Європи (що було майже незбагненим для того, хто знав лише міста, зруйновані бомбардуваннями), до місця, пов'язаного з міфами довкола Кафки та з політичним рухом, якому всього за кілька років судилося злетіти й загинути під іменем «Празької весни».

Перші зустрічі з живою, справжньою «Росією» (насправді йшлося завжди про Радянський Союз) відбулися в мене за рік до випускних іспитів, а потім — після вступу до Вільного університету в Берліні. Історію першої подорожі описано в розлозі тексті, названому «Російський щоденник» й опублікованому під псевдонімом «Пауль Темний» (він був продиктований наполовину кокетством, наполовину боязкістю, яка все ще існувала у світі «холодної війни»). Із тексту видно, що цій подорожі передувала добра підготовка з відвідуванням різних семінарів: про «історичний матеріалізм» (ініціатором якого був провідний фахівець тих років, професор-єзуїт Густав О. Веттер), про колективізацію радянського сільського господарства та про планову економіку, але також про російську літературу та «відлигу». Маршрут самої мандрівки, організованої нашим класом і профінансованої розгашованими поблизу підприємствами на кшталт виробника дитячого харчування *Nipp*, пролягав через Відень, Будапешт, Ужгород, Мукачеве, Львів, Київ, Харків, Курськ, Москву й завершувався (як це й личило учням католицького інтернату) відвідинами Загорська — місця паломництва та центру російської православної церкви, який сьогодні відмовився від імені російського революціонера й знову став Сергієвим Посадам. За два роки відбулася друга подорож: на автомобілі «Рено» я проїхав від Західного Берліна через Стокгольм, Гельсінкі, Виборг, Ленінград, Москву, Курськ, Ростов-на-Дону, Грозний, Орджонікідзе,

³ Східна брама (лат.).

Тбілісі, Єреван аж до радянсько-іранського кордону, а звідти через Сочі, Київ, Словаччину та Прагу (за рік після введення туди військ країн Варшавського договору) повернувся до Берліна.

Про те, що залишилося від тих подорожей, які пізніше багаторазово повторювалися (я об'їздив Радянський Союз уздовж і впоперек), тут варто згадати лише остільки, оскільки йдеться про саморозуміння через досвід — досвід, який сьогодні, кілька десятиліть по тому, виявляється немовби поставленим під сумнів, спростованим. Коли оглядаєшся назад, то здається, що рушійним мотивом цікавості до Росії було бажання німецько-радянського або радянсько-німецького примирення. Це є певним звуженням явища до політичної сфери, що часто супроводжується претензією на виконання якоїсь моральної місії — «подолання образу ворога». Рішення вивчати російську мову в Західній Німеччині 1950-х — 1960-х років нерідко означало бажання побачити та зробити щось геть незвичне. Чому б у той час, коли всі прагнули до Франції чи Англії, не поїхати в іншому напрямку — не на Захід, а на Схід, до Радянського Союзу? Це було пов'язане не лише із «зачаруванням Чужим», а й із бажанням якось вирізнитися, стати особливим, робити щось незвичайне. І що більше спротиву — з боку батьків чи школи, — то краще. Рішення присвятити себе вивченню Радянського Союзу чи Росії було якщо не прямим викликом, то в усякому разі обережним повідомленням про незгоду, про розбіжності. Отже, тут ішлося також (і цим не слід нехтувати) про певне підвищення самооцінки, про бажання робити щось особливе.

Зачарування

Той, хто цікавився цією частиною світу, нічим не жертував (на відміну від комуністів, яких у ФРН переслідува-

ли і які за свою прихильність до «батьківщини трудящих» потрапляли до в'язниць), а навпаки — щось за це отримував, причому винагорода була чималою: відкриття світу, схованого за «залізною завісою», відкриття іншої історії Європи, яка після поділу світу для нас зникла. Подорожі до країн Східного блоку, особливо до СРСР, були подорожами в той простір досвіду та історії, де можна було виявити цілий світ. Тепер можна говорити про зачарування «невідомим», «відкриття Іншого», але тоді йшлося радше про сприйняття та засвоєння історії, яка для нас (я маю на увазі західних німців) дедалі більше ставала чужою. Не можу сказати, що СРСР мав для мене якусь привабливість як політична система. Це просто був геть інший вимір, який мене (і, мабуть, не тільки мене) полонив. І, напевно, найприродніший спосіб цей вимір окреслити — це поділитися власним досвідом зустрічі з ним.

Поїхати до Радянського Союзу, до Росії — це було як потрапити в інший часовий горизонт, розлучитися (принаймні на якусь мить) із тим часом, який визначався темпом і стресом. Там, у СРСР, час ніби зупинився, він не мав цінності, там можна було відпочивати, там не діяли закони, продиктовані принципом *time is money*⁴. До цього геть іншого переживання часу належали кількадевні подорожі залізницею, нічні розмови на кухні, коли час не грав жодної ролі. Мандрівка в минулі, втрачені часи, в часи дитинства? Те, що цей застиглий час міг переживатися і як важкий, гнітючий (коли життя витрачалось на стояння в нескінченних чергах), — то вже зовсім інша річ.

Одним із вражень від подорожі Радянським Союзом була сама протяжність простору, в якому ти не зустрічав внутрішніх кордонів після того, як перетнув «великий кордон», що охоплював і замикав цю «одну шосту суходолу Землі». Опинитися тут після поділеної на дрібні частини Західної й особливо Центральної Європи — це

⁴ Час — це гроші (англ.).

було майже те саме, що потрапити в більший, ширший світ, на кшталт Америки, яка справила на мене (в той самий час) не менш яскраве враження, ніж Росія. Кинути з «російського простору» погляд назад, на Європу, на її тісню та провінційність — у цьому була певна чарівність. Як і в тому, аби втекти від провінційності (поділеної) Німеччини: хтось обирає маршрут Стамбул — Тегеран — Кабул — Гоа, хтось летів до США, аби проїхати хайвеєм 66, а когось (хоч таких було й не дуже багато) тягнуло до російських розлогів, до безмежності імперії, де потяги між Москвою та Ташкентом, між Ленінградом та Одесою курсували серед таких обширів, що можна було загубитися, просто зникнути, стати недосяжним. Імперія — це: могутні потоки, що ти їх перетинав у потязі Транссибірської магістралі, це була Військово-Грузинська дорога через Кавказ, це були сталеливарні, що здавалися якимись циклопічними скульптурами, залишеними в степах. І можна було поїхати куди завгодно, якщо ти мав таку мету й був готовий миритися з певними незручностями. Ти швидко засвоював, що існує офіційне життя, в якому певну роль грають печатка, прийомна, дозволи, і є інше, в якому всім цим можна знехтувати. Так, було щось таке, що можна було назвати чарівністю імперії, — якась одностайність, навіть одноманітність «радянського способу життя», який був однаковим що в Мінську, що в Новосибірську чи Владивостоку і під яким простягався багато старший пласт будівель у стилі класицизму, губернаторських палаців, купецьких особняків, архітектурних споруд вокзалів, що утворив із широкого й різномірного простору «єдиний і неподільний» простір імперії — попри всі революції, війни, крахи, модернізаційні ривки й техногенні катастрофи.

Про міру зачарованості «німців» безкраїми просторами Росії доволі точно свідчить неперервність, інформативність і кількість (часто надмірна) телевізійних

документальних фільмів специфічного жанру «країна та люди», що багато років фігурують у німецьких телепрограмах, особливо на різдвяні свята, коли німці або летять на Майорку, або повертаються до себе.

Я не знаю, чи існує «російська людина», але добре пам'ятаю, яке сильне враження справила на мене книжка Клауса Менерта «Радянська людина», що вийшла наприкінці 1950-х років. Було помітно, що автор (він виріс у Москві, а на початку 1930-х на хвилі юнацького ентузіазму поїхав до СРСР) щось зрозумів про «країну та людей». Незаперечним є й те, що під час своєї першої подорожі я натрапив на людей, які цілком відповідали позитивному уявленню про росіян. На вулицях та вокзалах ще можна було побачити інвалідів війни з ампутованими аж до тулуба ногами, що сиділи на дерев'яних дощечках і пересувалися, відштовхуючись від землі обмотаними рядном руками, а в кемпінгах — ветеранів у смугастих синьо-білих тільниках, і всі вони ставилися до молодого німця, ще й прибулого з Західної Німеччини, так, немовби нічого й не було: ні війни, ні вбитих, ні спаленої землі. Ці щирість і великодушність, які, я знаю, випали не лише на мою долю, мали в собі щось майже самозрозуміле й особисте, були аж ніяк не демонстрацією моральної переваги, а виглядали так, ніби ці люди хотіли промовчати й не згадувати про війну перед дітьми ворога. Про щирість і гостинність росіян стільки розповідалося, і я завжди сприймав ці риси як спадок сільської громади або ж як стиль поведінки нужденних людей, які змушені триматися разом, аби вижити. Отож і виходить, що майже всі, хто побував «там», відчували на собі цю гостинність і доброзичливість, і для багатьох людей, які сприймали стрес, байдужість і «холодність» Заходу як дискомфорт, Росія стала немовби другою батьківщиною — тією, що розчинилася, схоже, в суворості пострадянського часу.